

Szabad hozzáférés a tudományos publikációkhoz: akadályok a változások útjában*

BJÖRK, Bo-Christer

Björk, Bo-Christer: Open access to scientific publications – an analysis of the barriers to change? című írását (In: Information Research. Vol. 9., No. 2., 2004. <http://InformationR.net/ir/9-2/paper170.html>) **Koltay Tibor** tömörítette.

Bevezetés

A tudományos tartalmak publikálása olyan terület, amely sokat nyert az internet megjelenésével, hiszen a tudományos információ könnyen eljuttatható a felhasználóhoz elektronikus úton. A kutatóknak megvannak a technikai eszközeik és a készségeik, hogy munkahelyükön elérjék az elektronikus információkat, és élen jártak az internet kínálta kommunikáció kihasználásában. A közeljövőben azoknak a szövegeknek a többségét, amelyeket olvas-

nak, az interneten fogják elérni. Míg a tudományos publikációk továbbításának technikája megváltozott, közgazdasági keretei alig változtak. A folyóiratok kiadása néhány nagy cég kezében koncentrálódik, ami az elektronikus megjelenítés lehetőségével kombinálva még erősebbé tette az amúgy is erős piaci szereplőket. Az információnak az interneten történő terjesztésének járulékos költségei nemcsak igen alacsonyak, hanem ezen a területen kicsi a verseny, így az árak nagymértékben azonnal csökkennek, mennyit hajlandók és mennyit képesek a fo-

* Ezzel a témával foglalkozik két korábbi, magyar nyelvű írás is: Bánhegyi Zsolt: Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Open Access Initiative). Kitekintés és körkép. In.: Tudományos és Műszaki Tájékoztató, 50. évf., 6-7 sz., 2003., 236-249. p., valamint Koltay Tibor: Újabb csatározások a folyóiratpiacon. Végző útközvet vagy állóháború? In.: Könyvtári Figyelő. 47. évf., 4. sz., 2001., 690-693. p.

gyasztók a folyóiratokért fizetni. Ennek következtében többé kevésbé ugyanolyan drágák a folyóiratok, mint korábban, a papír-alapú előfizetések idején, vagyis az 1970-es években megkezdődött folyóirat-válság tovább folytatódik.

Ezzel párhuzamosan több úttörő tudományos kutató kapott a lehetőségen, amelyet az internet arra kínált, hogy ki lehessen iktatni a tudományos publikálás folyamatából a drága közvetítőket. Az 1990-es években számos elektronikus preprint-archívum és néhány száz, szakértői véleményezést (peer review) alkalmazó (a következőkben *lektorált*) elektronikus tudományos folyóirat jött létre. Ezek közös jellemzője, hogy ingyenes hozzáférést biztosítanak dokumentumaikhoz. Ezt nevezzük nyílt, vagy szabad hozzáférésnek. Ezek az első kísérletek azt mutatják, hogy a kereskedelmi irányultságú kommunikációs rendszer megváltoztatása előtt álló akadályokat nagyban alábecsültük. Ezek az akadályok okozzák, hogy a nyílt, illetve szabad hozzáférésnek a tudományos publikáció egészére gyakorolt hatása még mindig elhanyagolható.

Mi a nyílt (szabad) hozzáférés?

A nyílt (szabad) hozzáférés azt jelenti, hogy a felhasználónak nem kell fizetnie azért, hogy tudományos közleményeket az interneten olvasson, azokat kinyomtassa, nem-kereskedelmi célokból tovább is adhassa, és mindez korlátozások nélkül tehesse. Legfeljebb néha regisztrálnia kell magát. Harmadik személy számára általában tilos a tartalom felhasználása. A különböző publikációk közötti kapcsolatot nagyban megkönnyíti, hogy a nyílt hozzáférésű folyóiratoknál a felhasználó szabadon mozoghat, mivel nem ütközik jogi akadályokba. Az irodalomjegyzékből valóban csak egy egérkattintásra van a hivatkozott cikk. Általánosságban a szerző szinte a teljes szerzői jogokat magának tartja meg, és máshol is közzéteheti művét.

Az internet kitűnő eszköz ingyenes információknak a közszféra számára történő eljuttatásához. A tudománynak mint társadalmi intézménynek mindig is sajátja volt a nyílt, közös részvétel és kritika eszménye. Ezért nagy a készletés a nyílt (szabad) hozzáférés megvalósítására, amelynek a négy legfontosabb csatornája: • az elektronikus, lektorált tudományos folyóiratok, • a kutatási területenként szerveződő preprint-archívumok (amelyeket a következőkben tematikus repozitóriumnak nevezünk majd), • az egyes egyetemek intézményi repozitóriumai, valamint az anyagoknak • a szerzők saját honlapjain történő elhelyezése.

A nyílt (szabad) hozzáférésű tudományos folyóiratok az 1990-es évek elején, főként egyéni kezdeményezésekből jöttek létre. Ezek a folyóiratok szinte kivétel nélkül csak elektronikusak, mivel fontos volt a költségek csökkentése. Néhány esetben találkoztunk az előfizetéses papír-változattal is. A nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratok finanszírozását többnyire önkéntesek, főként szerkesztők ingyenes munkavégzése, valamint közvetlen támogatások és közvetett nem-anyagi hozzájárulások (pl. egyetemi webserverek ingyenes használata) teszi lehetővé. Az utóbbi években számos olyan kezdeményezés született, amely nyílt hozzáférésű folyóiratok nagy számban történő kiadását célozta. Ezek általában a szerzőktől kérnek a publikálásért díjat, így tartják fenn magukat. A hagyományos, előfizetésre alapuló folyóiratok közül is kikerülnek nyílt (szabad) hozzáférésűek, amikor meghatározott (jellemzően hat hónaptól egy évig terjedő) moratórium után elektronikus formában ingyenesen és nyilvánosan elérhetővé teszik őket.

A tematikus repozitóriumnak általában konferenciákon vagy a hagyományos folyóiratokban közlendő anyagok párhuzamos publikálását célozzák, lehetővé téve gyors és hatékony terjesztésüket. Olyan kutatási területeken jelentek meg, ahol a preprintek körözésének már az internet előtti korszakban is voltak hagyományai, és ahol a publikálás gyorsasá-

ga alapvető tényező. Az ilyen archívumok alapelve, hogy a kutatók maguk teszik fel a repozitóriumokba kéziratokat, így igen alacsonyak a fenntartási költségek. A repozitóriumok moderátorai általában csak azt ellenőrzik, hogy ne kerüljenek fel teljesen irreleváns anyagok. Az itt elhelyezett írások sokkal hamarabb elérhetőek globálisan, mint a papír-alapú folyóiratokban közölt végleges változataik.

A web kezdete óta számos kutató feltett egy-egy példányt a hálóra a saját publikációiból.

A harmadik, fontos nyílt hozzáférési csatornát képviselő intézményi repozitóriumok a legújabb fejleményt jelentik. Az egyetemek és könyvtáraik jobb helyzetben vannak, mint az egyéni kutatók, hogy garantálják ezeknek a gyűjteményeknek a hosszú távú elérését és karbantartását. Az intézményi repozitóriumok a számba jöhető egyetemek hosszú távú stratégiáinak integráns részét képezik, különösen, hogy az egyetemeknek úgy kell újjá alakítaniuk publikálási és könyvtári tevékenységük szabályozását, hogy figyelembe veszik az internet megjelenésével gyökeresen megváltozott helyzetet. Az egyetemen létrejövő disszertációk, munkaanyagok (working papers) könnyen elhelyezhetőek a repozitóriumokban. Hosszú távon azonban az adott egyetem kutatóinak súlyponti publikációnak, azaz konferencia-előadásainak és főként folyóirat-cikkeinek felkerülése a repozitóriumokba a döntő kérdés.

Bár ezeket a repozitóriumokat az intézmények marketingjének hasznos eszközeként is szemléljük, a legjelentősebb, globális hatást az együttműködés és a nyílt hozzáférésű indexek eredményeként érhetik el.

A nyílt hozzáférésű anyagok ma elsősorban az általános célú webkeresők segítségével találhatóak meg, kivéve, ha rendszeresen olvassuk az adott folyóiratot vagy intézményi repozitóriumot. Minden hibájuk ellenére a webkeresők viszonylag hatékonyak lehetnek. Nem tudunk viszont használatukkal különbséget tenni a releváns és a számtalan vegyes minőségű anyag között.

A kezdeti évek tapasztalatai

Az első tíz év tapasztalatai azt mutatják, hogy a vártnál sokkal nehezebb volt a tudományos publikálás rendszerének megváltoztatása. Néhány év alatt elindultak a nyílt (szabad) hozzáférés mellett elkötelezett folyóiratok, de ezek közel fele már el is tűnt, és sok, még élő folyóirat csak évi néhány cikket közöl.

Vannak azonban sikertörténetek is. Ilyen a First Monday (<http://www.firstmonday.org>), amely (névnek megfelelően) minden hónap első hétfőjén megjelenik, és az internet kutatásával kapcsolatos cikkeket közöl. A tematikus repozitóriumok közül a legismertebb az arXiv (<http://arxiv.org>), amelyen 1991 óta a kutatók 225 000 publikációt helyeztek el a fizika, matematika és az információtechnológia területéről.

A sikertörténetek ellenére az ezredfordulóra világgossá vált, hogy a nyílt (szabad) hozzáférés mellett elkötelezett kutatók lelkesedése és együttműködési szelleme önmagában nem bizonyult elégnek ahhoz, hogy valódi versenytársává váljanak a hagyományos, előfizetésre alapuló csatornáknak.

A változás akadályai

Az egy évtizedes kísérletezés után számos bizonyíték van arra is, hogy a nyílt (szabad) hozzáférés valódi alternatívává tehető. A nyílt hozzáférést persze kritikusan kell szemlélnünk, mindenekelőtt abból a szempontból, hogy elfogadottsága eltérő a különböző tudományterületeken. Tapasztalati adatokkal szolgálnak mindehhez a szerzők és az olvasók körében végzett különféle felmérések.

A nyílt hozzáférés előtt álló akadályok a következők hat kategóriába sorolhatók:

- ☉ jogi keretek,
- ☉ az információtechnológiai infrastruktúra,
- ☉ az üzleti modellek,

- ☉ az indexelés és szabványok,
- ☉ az akadémiai előmeneteli rendszer,
- ☉ a marketing és a kritikus tömeg.

Az alábbi táblázatban ezeknek az akadályoknak a szubjektív értékelése található, ugyanis a nyílt (szabad) hozzáférés különböző típusainál eltérő fontossága van ezeknek, amit a csillagoknak a nehézséggel azonosan növekvő száma jelez.

	Folyóiratok	Tematikus repozitóriumok	Intézményi repozitóriumok
A jogi keretek	-	*	**
Információ-Technológiai infrastruktúra	**	*	**
Üzleti modellek	***	**	*
Indexelés és szabványok	**	-	***
Akadémiai előmeneteli rendszer	***	*	*
Marketing és kritikus tömeg	***	**	***

A következőkben egyenként megnézzük az akadályozó tényezőket.

A jogi keretek

☉ Nyílt hozzáférésű folyóiratok

A jellemzően kereskedelmi kiadók és tudományos társaságok által kiadott hagyományos folyóiratok esetében a szerző általában a kiadónak kizárólagos szerzői jogokat ad cserébe azokért a szolgáltatásokért, amelyeket a kiadó a szerzőnek nyújt. Hangsúlyoznunk kell, hogy a szerzők nem ingyenesen adják át jogaikat, hanem a kiadó által kínált lektorálás, marketing, terjesztés és a minőség megjelenítése mint szolgáltatások ellenértékeként.

Sok esetben a szerzők megkapják a művük példányainak korlátozott, nem-kereskedelmi célú jogát,

ezt a kérést azonban a szerzők által aláírt szerzői jogi nyilatkozatok gyakran nem kezelik megfelelőképpen. Az internet kínálta lehetőségekkel még inkább előtérbe került ez a probléma.

A nyílt hozzáférésű folyóiratokban publikáló szerzők általában megtarthatják a szerzői jogokat. A kikötés csupán az, hogy a cikkeket pontosan abban a formában terjesszék, ahogyan azok a folyóiratban

megjelentek, jelöljék meg, hogy a cikk eredetileg az adott folyóiratban jelent meg, továbbá, hogy a szerzőn kívüli harmadik személy ne adhassa tovább a tartalmat.

A szerzői jog tehát nem akadály a nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratok terjedésnek. A jelenleg használt szerzői jogi megállapodások a szerző és a folyóirat szempontjából is kielégítőek.

☉ Tematikus repozitóriumok

A tematikus repozitóriumok létrejöttét elsősorban a kéziratok benyújtása és megjelenése között eltelt idő hosszúsága váltotta ki. Néhány szakterületen, így a nagyenergiájú fizika területén már hagyománya volt a preprintek köröztetésének. A repozitóriumok csak továbbfejlesztették ennek mechanizmusát.

A tematikus repozitóriumok egyik problémája, hogy a cikkek nagy száma miatt nincs a moderátoroknak eszköze a feltett cikkek legalitásának ellenőrzésére. A szerzőkön múlik, hogy leveszik-e cikkeiket, mihielyt azokat publikálásra elfogadták egy-egy folyóiratban, és olyan szerzői jogi nyilatkozatot írtak alá, amely tiltja a cikkek nyilvános elérést a repozitóriumokban.

☉ Intézményi repozitóriumok

Az intézményi repozitóriumok (archívumok) működésük elején általában az adott egyetem oktatóinak olyan anyagait tartalmazzák, amelyeknek szerzői jogait az egyetem vagy az oktatók maguk birtokolják. Ilyenek a PhD-disszertációk, a tanszékek munkaanyagainak sorozatai. Ezek nem okoznak jogi problémákat. Hosszabb távon azonban az intézményi repozitóriumok kritikus tömege az oktatók legjobb munkáinak jelenlététől, vagyis a másol publikált folyóiratcikkektől függ. Jogi szempontból ez kihívást jelent, mivel az egyetem tisztviselői sokkal óvatosabbak lesznek, mint az egyéni kutatók, akik sokszor a lehetséges jogi akadályok ellenére is felteszik honlapjukra cikkeik egy-egy példányát.

Újabban számos nagyobb kiadó megengedi, hogy az egyetemek weboldalaira nem-kereskedelmi céllal felkerülhessenek ezek a másolatok, ha azt a szerző kéri. Egy felmérés szerint közel 7200 folyóirat 49%-ánál a kiadó valamilyen formában lehetővé teszi ezt. Mindezzel együtt a kiadók körében nagy a bizonytalanság. Amíg bevételeiket nem veszélyezteti komolyabban, nem ellenzik az ilyen párhuzamos publikálást, sőt, még reklámnak is tekintik. Mihielyt azonban ez az előfizetéseket negatívan fogja befolyásolni, várható, hogy a szerzői jogi megegyezésekben szűkülni fognak e lehetőségek, és a korábbi megegyezések betartását is aktívabban fogják figyelemmel kísérni.

Az információtechnológiai infrastruktúra

☉ Nyílt hozzáférésű folyóiratok

A lektorált elektronikus folyóiratok információtechnológiai infrastruktúrája a következőket jelentheti:

- A kéziratok kezelése és a lektorálási folyamat;
- Indexelés és a külső publikációk felé mutató csatolók;
- Jeladó szolgáltatások és személyre szabás a felhasználók számára;
- Olvasási, hivatkozási statisztikák a szerzők számára;
- Biztonsági mentések, tükrözések stb.

Az egyéni erőfeszítéssel létrejött nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratok információtechnológiai infrastruktúrája létrehozóik készségeinek és lehetőségeinek függvényében vegyes képet mutat: az egyszerű, statikus html-től a kifinomult, adatbázis-alapú rendszerekig terjed.

Az új üzleti modelleket használó nyílt hozzáférési kezdeményezések közül a Biomed Central (<http://www.biomedcentral.com/>) versenyképes a vezető kereskedelmi kiadók technikai infrastruktúrájával úgy az XML-kódolás, mint a lektorálás munkafolyamati szempontjából. A Biomed Central közel száz folyóiratot publikál.

A Public Library of Science (<http://www.publib.org/>) nemrégiben jelentette meg első folyóiratát, és szintén jelentős összeget ruházott be infrastruktúrájának fejlesztésébe.

Hosszú távon az egyes folyóiratok kiadói közösen is használhatnak eszközöket, például szoftvereket, weboldalakat.

☉ Tematikus repozitóriumok

A folyóiratokhoz hasonlóan a tematikus repozitóriumok többsége is egyéni erőfeszítés eredménye.

A közismert arXiv egyszerű eszközei ellenére is sikeres, mert hamar elérte a kritikus tömeget. Ebből arra következtethetünk, hogy az ilyen rendszerek használóit kevésbé érdekli a technika kifinomultsága.

ga, mint annak a biztos tudata, hogy az őket érdeklő anyagok többségét egy helyen találhatják meg.

Itt is volna ugyan haszna az információtechnológiai eszközök közös használatának, a gyakorlatban azonban ez nehezebben volna elérhető, mivel ezek a repozitóriumok gyakran össze vannak kapcsolva az adott terület más webes szolgáltatásaival, így jelentős testre szabást igényelnének.

☞ Intézményi repozitóriumok

Az intézményi repozitóriumok az előbbi két kategóriától eléggé eltérő képet mutatnak. Az egyetemek és könyvtáraik jelentős anyagi forrásokkal rendelkeznek, hosszú távra terveznek, továbbá hozzászoktak ahhoz, hogy rendszeresen és szervezeten működjenek, valamint ahhoz, hogy információtechnológiai infrastruktúrájuk fejlesztésének egy részét külső cégekhez kiszervezzék.

A tervezéskor valószínűleg a következő megoldások egyikét vagy azok kombinációját választják majd:

- Közös nemzeti együttműködési platformok tervezése; (Ilyen a Dare projekt Hollandiában [<http://www.surf.nl/themas/>].)
- Bevált, nyílt forrású alkalmazásokat használnak; (Ilyen az eredetileg az MIT belső rendszerének készült Dspace [<http://libraries.mit.edu/dspace-mit/>].)
- Külső cégektől vásárolnak szoftvert;
- Az egész szolgáltatást kiszervezik.

Üzleti modellek

☞ Nyílt hozzáférésű folyóiratok

Ahogy azt említettük, ezek a folyóiratok főként egyéni és kiscsoportos kezdeményezések révén jöttek létre. Ennek megfelelően az üzleti modell központjában a költségek minimalizálása és a minimális pénzmozgás, valamint az állt, hogy az összes költséget a résztvevők munkáltatói fedezik. Az ilyen üzleti modellek igen sérülékenyek, ha hosszú távon az évi néhány cikknél többet szeretnének a

folyóiratok közölni. Nem túl alkalmasak olyan folyóiratok esetében sem, amelyeknél a korrektúrákat, a grafikai munkákat nem bízhatják magukra a szerzőkre.

Az ettől eltérő, olyan üzleti modellek, amelyek több finanszírozást biztosítanak a professzionális működéshöz (például munkatársak alkalmazására), de nem előfizetésre épülnek, hirdetésekre, a tudományos társaságoktól és kutatásfinanszírozási ügynökségektől kapott támogatásokra, vagy a szerzőktől kért díjakra épülnek.

A legellentmondásosabb az utóbbi, mivel alkalmazásával a kiadók szerepe megváltozik: nem a fogyasztóknak árulják termékeiket, hanem a szerzőknek nyújtanak szolgáltatást. Azt elérni, hogy a kutatók 500–1500 eurónak megfelelő összeget fizessenek, nehéz lesz, kivéve a legjobbnak tekintett folyóiratokat. Ezt kerüli meg a BioMed Central kísérleti modellje, amely az egyetemekre bízta a megoldást. Megegyezés alapján ugyanis az ott dolgozó kutatók közleményei költségeinek fedezésére átalánydíj jellegű éves díjat fizetnek.

Egy másik modell az előfizetés és a nyílt hozzáférés keveréke. A szerzői díj befizetésével minden szerző eldönti, hogy cikke nyílt hozzáférésű lesz-e. Ezt a modellt jelenleg az Oxford University Press próbálja tekintélyes folyóiratánál, a Nucleic Acids Research-nél.

A hirdetés működhet bizonyos területeken, például az orvostudományban, amely a gyógyszergyárakat érdekelheti.

Fontos szereplők a tudományos társaságok, amelyek a mai értelemben vett tudományos folyóiratok kezdeményezői voltak. A nyílt hozzáférés támogatásában érdekeltek lehetnek. Sajnos számos társaság a folyóiratok kiadását profittermelő eszköznek tekintti, amelynek a segítségével más tevékenységeiket finanszírozhatják. A legfőbb probléma az, hogy a társasági tagságok gyakran össze vannak kötve az előfizetésekkel, így ezeket veszélyeztetheti a nyílt (szabad) hozzáférés.

Az üzleti modellek kérdésének kiemelkedő jelentősége van a nyílt hozzáférésű folyóiratok jövője szempontjából. A jelenleg domináló, önkéntességen alapuló modell nehezen érheti el a nagy léptékű és fenntartható működéshez szükséges méreteket, az egyéb üzleti modelleknek viszont még be kell mutatniuk erősségeiket. Együttműködéssel, vagy a munka egy részének kereskedelmi cégekhez való kiszervezésével az egyes folyóiratok kiadói, ugyanazokat a gazdasági mértékeket érhetik el, mint a nagy kereskedelmi kiadók, ami azonban a jelenlegi nyílt hozzáférésű modelltől való eltérést jelentheti.

☉ Tematikus repozitóriumok

Tematikus repozitóriumok néhány területen alakultak ki. Hogy mely területeken jöttek létre, az a meglévő viselkedési infrastruktúra, az egyéni vállalkozókészség és a szerencse kombinációjából adódott. A legismertebb példa a már említett arXiv, amely alacsony működési költségei ellenére is pénzbe kerül, és amelyet nemrégiben a Cornell Egyetemre helyeztek át.

A tematikus repozitóriumok általában szorosan kapcsolódnak a kutatók már eleve létrejött közösségeihez, amelyeket, a gyakori kommunikáció, a rendszeresen megrendezésre kerülő konferenciákra való találkozás, valamint az jellemez, hogy korlátozott számú folyóiratban publikálnak. Nehéz volna tehát a cikkek feltöltéséért díjat szedni tőlük, így hirdetésekre és főként az egyetemek támogatására számíthatnak. Valószínű, hogy az önkéntes munkától való függés itt fennmarad.

☉ Intézményi repozitóriumok

A tematikus repozitóriumok és az intézményi repozitóriumok ugyanazt az anyagot jelenítik meg. Ha az utóbbiak lendületet vesznek, és hatékonyan fogják őket indexelni, akkor hosszú távon azonos tartalom párhuzamos két csatornájaként fog működni ez a két típusú repozitórium. Az intézményi repozitóriumok fejlesztése ugyanakkor nagyban függ az egyetemeknek arra vonatkozó döntéseitől,

hogy a jövőben milyen szerepet szánunk az elektronikus világnak könyvtárainkban és kiadóinkban.

Indexelés és szabványok

☉ Nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratok

A nyílt hozzáférésű folyóiratokkal kapcsolatos egyik legfontosabb hátrány, hogy ritkán indexelik őket a kereskedelmi indexelő szolgáltatások. Ez részben azért van így, mert a meglévő szolgáltatások a régi intézményi struktúra részei, és nincs is szükség rá, hogy közvetítsenek. Másrészt viszont nehezen is fogadják be az új folyóiratokat.

Az indexelő szolgáltatások kettős szerepet töltenek be a folyóiratok és tartalmuk marketingjében. Egyrészt felhívják rájuk az alkalmi olvasók figyelmét, akik esetleg még egy-egy folyóirat létezéséről sem tudnak. Másrészt az indexelés presztízszt kölcsönöz a folyóiratoknak, így több és jobb cikket nyújtanak be hozzá a szerzők. Különösen fontos a *Science Citation Index* (valamint a *Social Sciences Citation Index* és az *Arts and Humanities Citation Index*). Az ezekben az indexekben fontos szerepet betöltő impakt faktort a kutatók minősítésében messzemenően figyelembe szokás venni, így a magas impakt faktorú folyóiratokban érdemes publikálni. Mindez erősen kedvez a régi, intézményesült folyóiratoknak kedvez. Az új folyóiratokat nehezen veszik fel ezek az indexek, amíg nem szereztek maguknak elismertséget. Mivel pedig nem tartoznak az itt indexelt magfolyóiratok közé, az új folyóiratok nehezen jutnak jó kéziratokhoz, így nehezen is válnak elismertté.

☉ Tematikus repozitóriumok

A tematikus repozitóriumokat általában nem kell, hogy harmadik fél indexelje. Nehéz is volna anyagikat indexelni, mivel azok valahol máshol jelennek meg, tehát ott hivatkoznak rájuk. Másrészt inkább konkurenciát kívánnak a kereskedelmi indexelő és teljes szövegű szolgáltatásoknak kelteni, mintsem azokkal szimbiózisban élni.

☉ Intézményi repozitóriumok

Az indexelő szolgáltatások és szabványok elengedhetetlenül szükségesek az intézményi repozitóriumok sikere szempontjából. Mivel az egyes egyetemek a tudományos publikációk összességének csak egy kis töredékét hozzák létre, ráadásul ez számos tudományterület között szóródik, a böngészés egy-egy intézményi repozitóriumban viszonylag érdektelen, kivéve, ha célzottan egy-egy kutató műveit keressük. Általában az ilyen repozitóriumokban a drága, a felhasználó számára nem elérhető folyóiratokban közölt cikkek ingyenes elektronikus példányát vagy már nem elérhető kongresszusi kötetben megjelent előadásokat szoktak keresni.

A tematikus repozitóriumokhoz hasonlóan az intézményi repozitóriumok esetében is nehéz elérni, hogy azokat az anyagaikat, amelyek másodlagosak, az ismert indexelő szolgáltatások indexeljék. Mindkét típusú repozitórium anyagai megjelennek viszont az általános webkeresőkben.

Az akadémiai előmeneteli rendszer

☉ Nyílt hozzáférésű folyóiratok

Az, hogy a kutatók mely konferenciákra jelentkeznek, és mely folyóiratokhoz nyújtanak be kéziratokat, nagymértékben függ az akadémiai előmeneteli rendszertől. A legtöbb egyetemen nagyra értékelik, ha valaki szakterületének vezető folyóirataiban publikál.

Az egyetemek gyakran használnak különböző folyóirat-listákat, súlyozási értékeket stb.

Általában a presztízs sokkal fontosabb, mint a tudományos eredmények széles körű és gyors elterjesztése, vagy a könnyű hozzáférés.

A folyóiratok számának, a 20. század második felében jelentkező növekedésében és a tudományos folyóirat-kiadás erős kereskedelmi résztvevőinek megjelenését sokkal inkább a szerzők arra irányuló szükséglete eredményezte, hogy lektorált folyóiratokban publikáljanak cikkeket, mintsem az olvasók igénye, hogy új folyóiratok jelenjenek meg.

A legtöbb országban szokásos akadémiai előmeneteli rendszer és a kutatók tudományos outputjainak rendszeres összehasonlításai erősen motiválják ezt a szükségletet. Ez az előmeneteli rendszer a kutatók (főként a fiatalabbak) számára olyan helyzetet teremt, amelyben alacsony prioritása van annak, hogy legjobb munkáikat elsődlegesen viszonylag ismeretlen nyílt hozzáférésű folyóiratokban közzölgjék.

Egy ilyen rendszer az új folyóiratokat, legyen szó előfizetéses vagy nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratokról, hátrányos helyzetbe hozza. Egy új folyóirat csak sok év múlva, és csak akkor kerülhet be a nagy presztízsű lapok közé, ha elegendő számú jó minőségű cikket tud közölni.

Valószínűleg naivitás volna azt képzelni, hogy az egész akadémiai szféra megváltoztatja a kutatók értékelési rendszerét, és jobban odafigyel majd a nyílt (szabad) hozzáférés kínálta előnyökre. Az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy az új nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratoknak nagyon nehéz elsőrangú lapokká válniuk. A már meglévő, tekintélyes folyóiratok csak akkor változtatnák meg nagyobb számban üzleti modelljüket és válnának nyílt hozzáférésűekké, ha a folyóirat-kiadás nem volna olyan jövedelmező üzlet, mint amilyen napjainkban.

☉ Tematikus repozitóriumok

A tematikus repozitóriumok sikere viszonylag kevésbé függ az akadémiai előmeneteli rendszertől, mivel kevés olyan fontos anyag van, amelyik csak itt jelenik meg. A szerzők azért töltik fel cikkeiket a tematikus repozitóriumokba, hogy máshol is megjelenő publikációik gyorsabb terjedését elősegítsék. Ha ennek eredményeként olvassák írásaikat, és főként hivatkoznak rájuk, az közvetett módon pozitív hatással van akadémiai karrierjükre.

☉ Intézményi repozitóriumok

Az intézményi repozitóriumok egyaránt szolgálhatnak elsődleges és a másodlagos csatornaként. Elsődleges tartalommal (például PhD-disszertációk-

kal és working paperekkel) való feltöltésük nem jelent problémát. A másodlagos tartalommal való szélesebb körű feltöltés azonban megkövetelné, hogy a kutatók és tanszékeik valamilyen (akár anyagi) ellenszolgáltatásban részesüljenek azért, hogy felteszik munkáik elektronikus példányaikat (esetleg PDF-formátumban és/vagy metaadatokkal ellátva). Ez kötelezővé is tehetné az intézmények, amit azonban nehezen megoldható.

Marketing és kritikus tömeg

🌀 Nyílt hozzáférésű folyóiratok

Mivel a folyóirat-kiadás hosszú távú sikere azon múlik, hogy a szerzők legjobb cikkeiket nyújtsák be az adott folyóirathoz, a marketing és a márkanevé válás (branding) igen fontosak. A vezető folyóiratok és kiadók számos szakterületen márkanevé váltak.

A legtöbb nyílt hozzáférésű folyóirat nem vált még márkanevé, és ezeknek a folyóiratoknak a marketingje igen gyenge. Ez egyrészt azért van így, mert nem állnak rendelkezésre források a marketing céljaira, másrészt pedig a szerkesztőségek és kiadók nincsenek tudatában a marketing szükségességének. Sok szerkesztő idealista módon azt gondolta, hogy a nyílt (szabad) hozzáférésű folyóiratok érdemei, valamint a szóbeli propaganda, az e-mail levelezőlisták önmagukban elégséges marketinget jelentenek. A néhány száz folyóiratot kezelő *BioMed Central* indulása kivételt jelentett és a szolgáltatás a közeljövőben márkanevé válhat. Még látványosabb volt *Public Library of Science Journal of Biology* indulása, amely 2003 októberében számos médiában vezető hír volt. A *Public Library of Science* a működésére kapott támogatásból több millió dollárt használt fel marketingre, és a folyóirat szerkesztőbizottságában több Nobel-díjas is van.

Számos módja van annak, hogy újonnan létrejött folyóiratok felépítsék presztízsüket. A szerkesztő és szerkesztőbizottság tekintélye igen fontos. Lénye-

ges az is, hogy minél több vezető kutatótól közöljenek cikkeket. Ez azután egy pozitív láncreakciót válthat ki a folyóirat idézettségében, esetleg (hosszú távon) be is kerülhet a folyóirat az SCI-be (vagy valamelyik másik hivatkozási indexbe).

Egy 2002 nyarán elvégzett kutatás 317 élő, nyílt hozzáférésű folyóiratot talált (főként) az Ulrichs Web (<http://www.ulrichsweb.com/ulrichsweb/>) adatbázis alapján. Ezt a számot összevetve az adatbázisban szereplő, lektorált folyóiratok számával azt találták, hogy a nyílt hozzáférésű folyóiratok aránya mindössze 0,7%. Az elektronikusan hozzáférhető címek esetében is csak 1,5% volt ez az arány. Az 1996 és 1999 között létrejött folyóiratok közül azonban minden tizedik nyílt hozzáférésű volt. Az alábbi táblázatban a legnépszerűbb nyílt (szabad) hozzáférésű tudományterületeket mutatjuk be.

Téma	Folyóiratok száma
Orvostudomány	36
Matematika	36
Oktatás	27
Jog	20
Szociológia	16
Közgazdaságtudomány	16
Számítástudomány	15
Történelem	14
Biológia	12
Könyvtártudomány és informatika	11

Nagyon nehéz információkhoz jutni a kisebb és a nem-angol nyelvű folyóiratok számáról. A nemrégiben elindult *Directory of Open Access Journals* elnevezésű címtár-adatbázis (<http://www.doaj.org/>) ezeknek a folyóiratoknak a marketingjét segíti. Jelenleg 550 címet tartalmaz.

☉ Tematikus repozitóriumok

A tematikus repozitóriumok is nagyban függenek a szerzők viselkedésétől, de némileg más dilemmákkal kell szembenézniük. A feltöltött cikkek általában kéziratok, amelyeket máshol szándékoznak közzé tenni. Ilyen módon a kutatóknak arról kell döntenie, megéri-e az extra erőfeszítést feltennie a kéziratot. Ez pedig attól függ, hogy mennyire látják a kutatók úgy, hogy az adott repozitóriumot széles körben használják szakterületükön.

Marketing szempontból tehát célravezető, ha a tematikus repozitóriumok a kutatók számára számos más információt is tartalmaznak, például konferencia-felhívásokat, elektronikus vitafórumokat, kutatói címjegyzékeket, csatolókat szabadon hozzáférhető forrásokhoz.

☉ Intézményi repozitóriumok

Az intézményi repozitóriumoknak kevesebb problémája lesz a márkanévvé válással, mint a másik két csatornának. Amikor például az MTI bejelentette új intézményi repozitóriumának fejlesztését, valamint azt, hogy a hozzátartozó (már említett) DSpace szoftvert ingyenesen adja, az egyetem márkanévvé vált nevét használta marketing-eszközként, és azt is remélte, hogy ezzel az akcióval tovább is erősíti márkanévét. A jól ismert egyetemek

számára tehát nem jelenthet problémát intézményi repozitóriumuk marketingje.

Minél több ilyen repozitórium jön létre, annál nagyobb az értékük, viszont csak akkor lesznek versenyképesek, ha méretük és tartalmuk eléri a kritikus tömeget. Fejlesztésük még gyermekcipőben jár, hatásuk egyelőre igen kicsi.

Következtetések

Amikor a kutatókat arról próbáljuk meggyőzni, hogy a nyílt (szabad) hozzáféréssel kapcsolatos kezdeményezéseket támogassák, olyan helyzetbe kerülünk, mint amikor valakit a környezet fokozott védelmének szükségességéről kell meggyőznünk. A legtöbben elvben egyetértenek vele. Többről van azonban szó, mint arról, hogy felhívjuk a figyelmet szokásaik megváltoztatására. Számos tennivaló akad mindkét kérdésben.

A nyílt (szabad) hozzáférés előnyeinek a megismeretése persze a változások előfeltétele. A korai kezdeményezések lelkesedésének helyébe ma az üzleti modellek keresésének és a leküzdendő akadályok megértésének egy realistább szemlélete lépett. A piac fogja eldönteni, mi történik a következő években.

MEGÚJULT A KÖNYVTÁRI INTÉZET HONLAPJA – 2004 novemberétől megújult honlappal jelentkezik a Könyvtári Intézet. A változtatásokkal az volt a cél, hogy az intézet tevékenységeit és szolgáltatásait átláthatóbbá tegyék, s megkönnyítsék az elérésüket.

Új menüpont: a „**Hasznos linkek**”, ahol fontos, általános könyvtárügyi információkat gyűjtöttek össze. A nyitólapról elérhetők a MEK Világkönyvtárának könyvtári forrásai, valamint a **LIBINFO**. A honlap címe: <http://www.ki.oszk.hu>.

(Balogh Anna tájékoztatójából. Katalist, Listserv, 2004. nov. 8.)
